

MAŁGORZATA GÓRSKA

CZĘŚCI MOWY W GRAMATYCE GRECKO-RZYMSKIEJ KSZTAŁTOWANIE SIĘ KLASYFIKACJI OD STAROŻYTNOŚCI DO XX WIEKU

Dość często można spotkać się ze stwierdzeniem, że tradycyjny podział słownictwa na dziesięć części mowy: pięć odmiennych (rzeczownik, przymiotnik, zaimek, liczebnik i czasownik) oraz pięć nieodmiennych (przysłówek, przyimek, spójnik, wykrzyknik i partykuła) pochodzi z gramatyki grecko-rzymskiej. Klasyfikacja ta rzeczywiście ma swe źródła w starożytności, jednakże podziały proponowane najpierw przez filozofów, a później przez gramatyków antycznych różniły się od tej listy zarówno jeśli chodzi o liczbę, jak i charakter wyodrębnianych części mowy. Kwestia ta jest omawiana w opracowaniach odwołujących się do historii językoznawstwa, np. krótko wspomina o tym Stanisław Jodłowski¹, przedstawiając podział, który się ostatecznie ustalił w gramatyce greckiej i rzymskiej; informacje te wplecione są również w opis dokonań starożytnych w historii językoznawstwa Adama Heinza², a poszczególne etapy kształtowania się klasyfikacji słownictwa najpierw u Greków, a następnie u Rzymian prezentuje Robert H. Robins³. Wydaje się jednak, że najlepiej można przedstawić to zagadnienie, odwołując się wprost do oryginalnych tekstów autorów starożytnych, ponieważ pozwalają one zobaczyć, jak rozumieli wydzielane klasy wyrazów i uświadomić sobie, że określanie ich za pomocą nazw przyjętych później jest niekiedy dużą nieścisłością.

Dr MAŁGORZATA GÓRSKA – starszy wykładowca w Katedrze Językoznawstwa Ogólnego Instytutu Filologii Klasycznej KUL; adres do korespondencji: Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Instytut Filologii Klasycznej, Al. Raclawickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: gorska@kul.lublin.pl

¹ *Studia nad częściami mowy*, Warszawa 1971, s. 12.

² *Dzieje językoznawstwa w zarysie*, Warszawa 1978, s. 37-52.

³ *The Development of the Word Class System of the European Grammatical Tradition*, „Foundations of Language” 2(1966), s. 3-19.

Początki klasyfikowania słownictwa, tak jak początki antycznego językoznawstwa w ogóle, wiążą się z sofistami (V-IV w. przed Chr.), którzy poczynili pewne obserwacje nad językiem przy okazji swojej działalności polegającej na nauczaniu retoryki i erystyki.⁴ Oni właśnie prawdopodobnie jako pierwsi odróżnili nomen – imię lub nazwę (ὄνομα /ónoma/) i verbum – słowo (ῥήμα /rhēma/). Potwierdzenie tego podziału znajdujemy jednak dopiero u Platona (427-347 przed Chr.), w jego dialogu pt. *Kratylos*, który uważa się za pierwsze europejskie dzieło językoznawcze⁵. W jednym z fragmentów tekstu wyróżnione są dwa elementy, ὄνομα i ῥήμα, które łączą się, tworząc wypowiedzenie – λόγος /lōgos/:

[431β] ...εἰ δὲ ῥήματα καὶ ὀνόματα ἔστιν οὕτω τιθῆναι, ἀνάγκη καὶ λόγους:

[431ξ] λόγος γὰρ που, ὡς ἐγώμει, ἢ τούτων [tj. ὀνομάτων καὶ ῥημάτων] σύνθεσις ἔστιν...

[431b] Skoro można i rzeczowniki, i czasowniki tak ustawić, to z konieczności i zdania.

[431c] Zdania bowiem, jak sądzę są ich [tj. rzeczowników i czasowników] połączeniem...⁶.

W przytoczonym tu przekładzie ὄνομα i ῥήμα przetłumaczono jako „rzeczownik” i „czasownik”. Jest to jednak anachronizm, jako że z pewnością nie chodziło tu jeszcze o klasy morfologiczne, lecz właśnie o części zdania, i to rozumiane funkcjonalnie: ὄνομα to temat wypowiedzi, a ῥήμα to komentarz, to, co się na ten temat mówi. Można, jak się wydaje, te dwie części wypowiedzenia interpretować jako grupę podmiotu i grupę orzeczenia⁷.

Arystoteles (384-322 przed Chr.) również wyróżnia ὄνομα i ῥήμα i w *Hermeneutyce* podaje pierwsze w gramatyce europejskiej definicje tych części mowy, utożsamianych z częściami zdania:

[2] Ὀνομα μὲν οὖν ἐστὶ φωνῆ σημαντικῆ κατὰ συνθήκην ἄνευ χρόνου, ἢς μηδὲν μέρος ἐστὶ σημαντικὸν κεχωρισμένον.

[3] Ῥήμα δὲ ἐστὶ τὸ προσσημαῖνον χρόνον, οὗ μέρος οὐδὲν σημαίνει χωρὶς, καὶ ἔστιν αἰὲ τῶν καθ' ἑτέρου λεγομένων σημείων.

[rozd. 2] Nazwa jest to dźwięk znaczący na mocy umowy, bez odniesienia do czasu, dźwięk, którego żadna część oddzielona od całości nic nie znaczy [lub] Imię jest

⁴ Zob. He i n z, dz. cyt., s. 37.

⁵ Tamże, s. 29; M. K a c z m a r k o w s k i, *Wprowadzenie. Językoznawstwo w „Kratylosie” Platona*, w: P l a t o, *Kratylos*, przeł. Z. Brzostowska, Lublin 1990, s. 8.

⁶ P l a t o, *Kratylos*, w: *Platonis Opera*, ed. J. Burnet, Oxford 1903; tłumaczenie: P l a t o, *Kratylos*, s. 120.

⁷ Robins (dz. cyt., s. 7) widzi tu pierwszą regułę przepisywania gramatyki generatywnej: lōgos, S → ónoma, NP + rhēma, VP; por. K a c z m a r k o w s k i, *Wprowadzenie...*, s. 27, 29, 31.

to forma dźwiękowa mająca znaczenie na zasadzie umowy, nie zawierająca momentu czasu, w której żadna część znacząca nie jest wydzielona.

[rozdz. 3] Słowo jest to dźwięk, który ma również odniesienie czasowe, a którego żadna część oddzielnie nic nie znaczy i jest zawsze znakiem rzeczy mówiących coś o czymś innym [lub] Słowo jest to część współznacząca czas, w której żadna część nie ma znaczenia oddzielnego i jest zawsze znakiem treści wypowiedzianej o czymś innym⁸.

Jak widzimy, w tych pierwszych definicjach dwóch głównych części mowy pojawia się kryterium morfologiczne – kategoria czasu, którą wyraża ῥήμα. Ponadto ῥήμα różni się od ὄνομα funkcją predykcji⁹.

Problematyczne jest natomiast przypisywane Arystotelesowi wyróżnianie jeszcze jednej części zdania, którą jest σύνδεσμος /sýndesmos/. Heinz przedstawia to w taki sposób, że Arystoteles, utożsamiając części mowy z częściami zdania i z elementami sądu logicznego *a* jest *b*, wprowadzał obok ὄνομα i ῥήμα trzeci element, przyporządkowujący ὄνομα do ῥήμα, czyli σύνδεσμος – łącznik¹⁰. Można stąd wyciągnąć wniosek, że σύνδεσμος to po prostu łącznik orzeczenia imiennego. Interpretacja taka nie wydaje się słuszna, ponieważ orzeczenie imienne, będące całością wyrażającą kategorię czasu i pełniącą funkcję predykcji, jako całość stanowi ῥήμα¹¹. Zresztą w innym miejscu Heinz pisze o σύνδεσμος, że „ma ona zakres szczególny, obejmuje bowiem wszystkie te elementy języka i zdania, które pozbawione same przez się wartości logicznej funkcjonują jako środki ich powiązania¹². Z taką interpretacją zgadza się Robins, stwierdzając, że wprawdzie z rozsianych w różnych pismach Arystotelesa krótkich uwag nie wynika w sposób oczywisty, że wyróżniał on taką część zdania, to jednak można przypuszczać, iż wydzielał z jednej strony ὄνομα i ῥήμα, a z drugiej – pozostałe wyrazy, służące do ich łączenia, określane zbiorczo jako σύνδεσμοι¹³. W *Retoryce* można znaleźć takie oto wyjaśnienie roli, jaką pełni σύνδεσμος:

[3, 12, 4] ὁ γὰρ σύνδεσμος ἔν ποιεῖ τὰ πολλά

⁸ Aristotle, *On Interpretation*, Cambridge 1962; pierwsze tłumaczenie: Arystoteles, *Hermeneutika, Dzieła wszystkie*, t. I, przekłady, wstęp i komentarze K. Leśniak, Warszawa 1990, s. 70-71; drugie tłumaczenie: Heinz, *Dzieje...*, s. 39.

⁹ Zob. Robins, dz. cyt., s. 9.

¹⁰ Zob. Heinz, dz. cyt., s. 31, 40.

¹¹ Por. Robins, dz. cyt., s. 9.

¹² Dz. cyt., s. 40.

¹³ Zob. Robins, dz. cyt., s. 10.

Spójnik bowiem łączy wiele zdań w jedną całość...¹⁴.

Tak też Arytoteles rozumieli gramatycy łacińscy, czego dowodem może być przytoczony niżej fragment najobszerniejszego łacińskiego dzieła gramatycznego *Institutiones grammaticae* Pryscjana (V/VI w.):

[Prisc. *Ins.* 2, 551] pronomen enim dicitur, quod pro nomine ponitur, et adverbium, quod verbo adiungitur, et praepositio, quae tam nomini quam verbo praepositur, et coniunctio, quae coniungit ea, et interiectio, quae his interiacet. unde est dicendum, quod, si non sit nomen et verbum, nec alia pars orationis constare poterit. itaque quibusdam philosophis placuit nomen et verbum solas esse partes orationis, cetera vero adminicula vel iuncturas earum, quomodo navium partes sunt tabulae et trabes, cetera autem, id est stuppa et clavi et similia vincula et conglutinationes partium navis [hoc est tabularum et trabium], non partes navis dicuntur¹⁵.

Zaimkiem nazywa się to, co jest umieszczane zamiast imienia, przysłówkiem to, co jest dołączane do słowa, prepozycją to, co jest umieszczane zarówno przed imieniem, jak i słowem, spójnikiem to, co je spaja, a interiekcją to, co jest między nie wrzucane. Stąd też należy stwierdzić, że jeśli nie byłoby imienia i słowa, żadna inna część mowy nie mogłaby się pojawić. Dlatego niektórzy filozofowie sądzą, że imię i słowo są jedynymi częściami mowy, pozostałe zaś są ich podporami albo połączeniami, w taki sposób, jak deski i belki są częściami okrętów, pozostałe zaś, to jest liny, gwoździe i inne więzy i spajacze części okrętu [to znaczy desek i belek], nie są nazywane częściami okrętu.

Ponieważ jednak tak rozumiane σύνδεσμοι obejmowałyby zaimki, rodzajniki, przymyki i spójniki, mylące jest tłumaczenie tego określenia jako „łącznik”, jak proponuje Heinz, czy też, jak często ma to miejsce, jako „spójnik”¹⁶.

Tak szerokie rozumienie σύνδεσμος zdają się potwierdzać dalsze podziały części mowy, których dokonali stoicy, a które, jak się przyjmuje, przebiegały w trzech etapach¹⁷. Pierwszy etap polegał na wyróżnieniu za Arystotelesem ὄνομα i ῥῆμα i na podzieleniu σύνδεσμος na dwie grupy: σύνδεσμος, obejmujący spójnik i przymek, oraz ἄρθρον /árthron/, będący elementem wyrażającym kategorię liczby i rodzaju, tj. rodzajnik i zaimek. W przekładach przytoczonych niżej definicji, pochodzących od stoika Diogenesa z Babilonu, σύνδεσμος i ἄρθρον zostały, znów zbyt wąsko, przełożone jako odpowiednio „spójnik” i „rodzajnik”:

¹⁴ Aristotle, *Ars Rhetorica*, ed. W. D. Ross, Oxford 1959; tłumaczenie: Arystoteles, *Retoryka*, przeł. H. Podbielski, Warszawa 1988, s. 271.

¹⁵ *Prisciani Institutionum Grammaticarum Libri I–XII*, w: *Grammatici Latini*, vol. I, ed. H. Keil, Leipzig 1855.

¹⁶ Zob. Robins, dz. cyt., s. 10.

¹⁷ Tamże, s. 12-13; por. Hein, dz. cyt., s. 40-42.

[7, 58] σύνδεσμος δὲ ἐστὶ μέρος λόγου ἄπτωτον, συνδοῦν τὰ μέρη τοῦ λόγου: ἄρθρον δὲ ἐστὶ στοιχεῖον λόγου πτωτικόν, διορίζον τὰ γένη τῶν ὀνομάτων καὶ τοὺς ἀριθμούς, οἷον Ὁ, Ἡ, Τό, Οἱ, Αἱ, Τά.

Spójnik (σύνδεσμος) jest to nieodmienna część zdania łącząca z sobą jego części. Rodzajnik (ἄρθρον) jest to odmienna część mowy, określająca rodzaje rzeczowników i liczby, np. ὁ, ἡ, τό, οἱ, τὰ¹⁸.

Na drugim etapie stoicy, m.in. Diogenes z Babilonu i Chryzyp, w obrębie ὄνομα odróżnili nazwę własną – ὄνομα oraz nazwę pospolitą – προσηγορία /proshēgoría/ (obejmująca, jak się wydaje, oprócz rzeczowników pospolitych, przymiotniki i przysłówki). To drugie, czyli προσηγορία, oznacza wspólną właściwość, a pierwsze, czyli ὄνομα, określa jednostkową własność. Ostatniej, trzeciej, modyfikacji dokonał Antypater, wyodrębniając przysłówkę – μεσότης /mesōtēs/ (stan pośredni, środek, słowo pośrednie). Nazwa prawdopodobnie wzięła się stąd, że grupa ta obejmowała przysłówki derywowane od przymiotników, które, w odróżnieniu od tychże przymiotników, są nieokreślone co do rodzaju¹⁹:

[7, 57-58] Τοῦ δὲ λόγου ἐστὶ μέρη πέντε, ὡς φησι Διογένης τ' ἐν τῷ Περὶ φωνῆς καὶ Χρύσιππος, ὄνομα, προσηγορία, ῥήμα, σύνδεσμος, ἄρθρον: ὁ δ' Ἀντίπατρος καὶ τὴν μεσότητα τίθησιν ἐν τοῖς Περὶ λέξεως καὶ τῶν λεγομένων. Ἔστι δὲ προσηγορία μὲν κατὰ τὸν Διογένην μέρος λόγου σημαῖνον κοινὴν ποιότητα, οἷον Ἄνθρωπος, Ἴππος: ὄνομα δὲ ἐστὶ μέρος λόγου δηλοῦν ἰδίαν ποιότητα, οἷον Διογένης, Σωκράτης:

Mamy pięć części mowy, jak mówi Diogenes z Babilonu w traktacie *O głosie* oraz Chryzyp, mianowicie: imię własne, nazwa, czasownik, spójnik, rodzajnik. Antypater w dziele *O wyrazach i wypowiedzanych słowach* dodaje jeszcze „słowo pośrednie”. Nazwa jest według Diogenesa częścią mowy oznaczającą jakąś wspólną własność, np. człowiek, koń; imię własne zaś jest to część zdania oznaczająca swoistą własność, np. Diogenes, Sokrates²⁰.

Ewentualne kolejne etapy nie są udokumentowane. Ostateczny podział słownictwa w gramatyce greckiej, obejmujący osiem części mowy, został ustalony przez filologa aleksandryjskiego Arystarcha z Samotrake (217-145 przed Chr.), jednak znamy go dzięki uczniowi Arystarcha, Dionizjosowi Trakowi (170-90 przed Chr.), autorowi pierwszej greckiej, a co za tym idzie – europejskiej, gramatyki pt. *Τέχνη γραμματικὴ*²¹:

¹⁸ Diogenes Laertius, Βίοι καὶ γνῶμαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκίμησάντων: Diogenes Laertius, *Lives of Eminent Philosophers*, ed. R. D. Hicks, Cambridge 1972; tłumaczenie: Diogenes Laertius, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*, księga 7, przeł. K. Leśniak, Warszawa 1988, s. 396.

¹⁹ Zob. Robins, dz. cyt., s. 12-13.

²⁰ Diogenes Laertius, *Lives...*; tłumaczenie: Diogenes Laertius, *Żywoty...*, s. 396.

²¹ Zob. R. Popowski, *Dionizjos Trak i jego Gramatyka*, „Roczniki Humanistyczne” 35(1987), z. 3, s. 59-71; por. Robins, dz. cyt., s. 13-15; Heinz, dz. cyt., s. 46-52.

[ια´] τοῦ δὲ λόγου μέρη ἐστὶν ὀκτώ· ὄνομα, ῥῆμα, μετοχή, ἄρθρον, ἀντωνυμία, πρῶθεις, ἐπίρρημα, σύνδεσμος. ἡ γὰρ προσηγορία ὡς εἶδος τῷ ὀνόματι ὑποβέβηται.

[§ 13] Jest osiem części zdania: nazwa, słowo, imiesłów, rodzajnik, zaimek, prepozycja, przysłówki, spójnik. Bo imię pospolite objęte jest nazwą jako jej postać.

Jak widzimy, Dionizjos wyraźnie rezygnuje z zaproponowanego przez stoików odróżniania nazw własnych od pozostałych imion. Stąd ὄνομα, do której to klasy zalicza rzeczownik, przymiotnik, liczebnik i bezokolicznik (gdyż nazywa czynność)²², definiuje w następujący sposób:

[ιβ´] ὄνομά ἐστι μέρος λόγου πτωτικόν, σῶμα ἢ πρᾶγμα σημαῖνον, σῶμα μὲν οἶον λίθος, πρᾶγμα δὲ οἶον παιδεία, κοινῶς τε καὶ ἰδίως λεγόμενον, κοινῶς μὲν οἶον ἄνθρωπος ἵππος, ἰδίως δὲ οἶον Σωκράτης.

[§ 14] Nazwa jest częścią zdania posiadającą przypadki, oznaczającą rzecz lub czynność (rzecz – np. „kamień”; czynność – np. „wychowanie”), używaną w sensie pospolitym lub jednostkowym (pospolicie – np. „człowiek”, „koń”; jednostkowo – np. „Sokrates”, „Platon”).

Natomiast słowo – ῥῆμα, określa tak:

[ιγ´] ῥῆμά ἐστι λέξις ἄπτωτος, ἐπιδεικτικὴ χρόνων τε καὶ προσώπων καὶ ἀριθμῶν, ἐνέργειαν ἢ πάθος παριστάσα.

[§ 15] Słowo jest wyrazem bez przypadków zdolnym do oznaczania czasów, osób i liczb, przedstawiającym spełnianie czynności lub doznawanie.

Poza tym wydziela jako osobną klasę imiesłów – μετοχή /metochē/, który ma cechy zarówno imienia, jak i słowa:

[ιδ´] μετοχὴ ἐστὶ λέξις μετέχουσα τῆς τῶν ῥημάτων καὶ τῆς τῶν ὀνομάτων ιδιότητος. παρέπεται δὲ αὐτῇ ταῦτᾶ ἅ καὶ τῷ ὀνόματι καὶ τῷ ῥήματι δίχα προσώπων τε καὶ ἐγκλίσεων.

[§ 19] Imiesłów jest wyrazem uczestniczącym w cechach słów i nazw. Przysługuje mu to samo, co słowu i nazwie wyjąwszy osoby i nachylenia [tj. późniejsze tryby]²³.

Wyróżniony przez stoików ἄρθρον Dionizjos dzieli na dwie klasy: ἄρθρον – rodzajnik (do którego zalicza także zaimek względny) i ἀντωνυμία /antō-

Przytoczone niżej fragmenty tekstu pochodzą z: Dionysios Thrax, w: *Grammatici Graeci* I, 1, ed. G. Uhlig, Lipsiae 1883; tłumaczenie: Dionizjos Trak, *Gramatyka*, przeł. R. Popowski, „Roczniki Humanistyczne” 35(1987), z. 3, s. 72-87.

²² Dionizjos Trak, *Gramatyka...*, s. 80-81.

²³ Tamże, s. 82.

nymía/ – zaimek (osobowy i dzierżawczy; zaimek względny został zaliczony do rodzajników, a pozostałe zaimki do nazw)²⁴:

[ις´] ἄρθρον ἐστὶ μέρος λόγου πτωτικόν, προτασσόμενον καὶ ὑποτασσόμενον τῆς κλίσεως τῶν ὀνομάτων.

[§ 20] Rodzajnik jest częścią zdania posiadająca przypadki, umieszczaną przed lub po danym przypadku nazw.

[ις´] ἀντωνυμία ἐστὶ λέξις ἀντὶ ὀνόματος παραλαμβανομένη, προσώπων ὀρισμένων δηλωτική.

[§ 21] Zaimek jest wyrazem stosowanym zamiast nazwy, oznaczającym osoby już określone.

Przysłówek, u stoików μεσότης, jest definiowany jako określenie słowa i nazywany ἐπίρρημα /epírrhēma/:

[ιθ´] ἐπίρρημά ἐστι μέρος λόγου ἄκλιτον, κατὰ ῥήματος λεγόμενον ἢ ἐπιλεγόμενον ῥήματι.

[§ 24] Przysłówek jest częścią zdania, nie wyrażającą nachylenia [tj. trybu], wymawianą po słowie albo przed słowem.

Podobnie jak ἄρθρον, wyróżniany przez stoików σύνδεσμος został u Dionizjosa podzielony na dwie klasy, tj.: πρόθεσις /próthesis/ – prepozycja (przyimek, ale także przedrostek) i σύνδεσμος – teraz już właściwy spójnik:

[ιη´] πρόθεσις ἐστὶ λέξις προτιθεμένη πάντων τῶν τοῦ λόγου μερῶν ἔν τε συνθέσει καὶ συντάξει.

[§ 23] Prepozycja jest wyrazem umieszczanym przed wszystkimi częściami zdania bądź to w procesie złożenia, bądź też w relacjach składniowych.

[κ´] σύνδεσμός ἐστὶ λέξις συνδέουσα διάνοιαν μετὰ τάξεως καὶ τὸ τῆς ἐρμηνείας κεχρηγὸς δηλοῦσα. τῶν δὲ συνδέσμων οἱ μὲν εἰσι συμπλεκτικοί, οἱ δὲ διαζευκτικοί, οἱ δὲ συναπτικοί, οἱ δὲ παρασυναπτικοί, οἱ δὲ αἰτιολογικοί, οἱ δὲ ἀπορρηματικοί, οἱ δὲ σύλλογιστικοί, οἱ δὲ παραπληρωματικοί.

[§ 25] Spójnik jest wyrazem spajającym myśl i szyk, wypełniającym braki sensu. Jedne ze spójników służą do łączenia, inne – do rozłączania, inne – do doczepiania, inne – do podawania przyczyny, inne – do oznaczania motywacji, inne – do wyrażenia powątpiewania, inne – do podsumowania, inne – do uzupełnienia.

Klasyfikacja ta, obejmująca osiem wymienionych części mowy, była ostatecznym podziałem, jaki ukształtował się w gramatyce greckiej.

²⁴ Zob. P o p o w s k i, dz. cyt., s. 68; H e i n z, dz. cyt., s. 50-51.

W Rzymie próbę podziału słownictwa przeprowadził najwybitniejszy uczyony rzymski Marek Terencjusz Warron (116-27 przed Chr.)²⁵, jednak, choć był on współczesny Dionizjosowi, nie wyróżniał ośmiu części mowy. W dziele *De lingua Latina* proponował cztery klasy wyrazów: odmienne przez przypadki – nomina (rzeczowniki, przymiotniki i zaimki), odmienne przez czasy – verba (czasowniki), odmienne przez przypadki i czasy – participia (imiesłowy) i nieodmienne – indeclinabilia (przysłówki, przyimki, spójniki). Na ten podział formalny nakładał się podział semantyczny na verba appellandi, dicendi, adminiculandi i iungendi, czyli wyrazy nazywające, orzekające, pomocnicze i łączące²⁶:

[8, 23] Quod ad partis singulas orationis, deinceps dicam. Quoius quoniam sunt divisiones plures, nunc ponam potissimum eam qua dividitur oratio secundum naturam in quattuor partis: in eam quae habet casus et quae habet tempora et quae habet neutrum et in qua est utrumque. Has vocant quidam appellandi, dicendi, adminiculandi, iungendi. Appellandi dicitur ut homo et Nestor, dicendi ut scribo et lego, iungendi ut scribens et legens, adminiculandi ut docte et commode²⁷.

Następnie powiem o poszczególnych częściach mowy. Ponieważ istnieje więcej podziałów, teraz podam przede wszystkim taki, według którego mowa dzieli się zgodnie z jej właściwościami na cztery części: taką, która odmienia się przez przypadki, taką, która odmienia się przez czasy, taką, która nie odmienia się ani przez jedno, ani przez drugie i taką, która odmienia się przez jedno i drugie. Niektórzy określają je [częściami mowy] nazywania, orzekania, pomagania, łączenia. Częścią mowy nazywania jest określana taka, jak na przykład „człowiek” i „Nestor”, orzekania np. „piszę” i „czytam”, łączenia np. „piszący” i „czytający”, pomagania np. „mądrze” i „korzystnie”.

Osiem części mowy prawdopodobnie wyróżniał gramatyk Quintus Remmius Palaemon (I w. po Chr.) w niezachowanej, prawdopodobnie pierwszej, gramatyce rzymskiej, pt. *Ars grammatica*, opracowanej na wzór Τέχνη γραμματικῆ Dionizjosa Traka. To jemu przypisuje się wprowadzenie do łacińskiego systemu części mowy wykrzyknika – *interiectio*, którym zastąpił nieistniejący w łacinie rodzajnik, co miało mu pozwolić na utrzymanie podziału na osiem części mowy²⁸. Definicję wykrzyknika przekazuje gramatyk Charisius (IV w.), autor, częściowo zachowanego, dzieła również zatytułowanego *Ars grammatica*:

²⁵ Zob. np. D. J. Taylor, *Varro and the origins of latin linguistic theory*, w: *L'Héritage des grammairiens latins de l'Antiquité aux Lumières*, ed. I. Rosier, Paris-Louvain 1988, s. 37-48.

²⁶ Zob. Hein z, dz. cyt., s. 63.

²⁷ *M. Terentii Varronis De Linguae Latinae Quae Supersunt*, ed. G. Goetz; F. Schoell, Leipzig 1910.

²⁸ Zob. Hein z, dz. cyt., s. 65.

[2, 16] Palaemon ita definit. interiectiones sunt quae nihil docibile habent, significant tamen adfectum animi, velut heu eheu hem ehem eho ohe pop papae at attatae²⁹.

Palaemon tak definiuje [wykrzyknik]. Wykrzyknikami są takie [części mowy], które nie zawierają niczego, czego się można dowiedzieć, oznaczają jednak odczucia, jak na przykład „heu” [wyraża smutek, ból], „eheu” [wyraża smutek, ból], „hem” [wyraża smutek, żal] „ehem” [wyraża zaskoczenie] „cho” [wyraża wzburzenie], „ohe” [używane przy niecierpliwym napominaniu kogoś] „pop”, „papae” [wyraża zdumienie, przyjemność] i „attatae” [wyraża zdziwienie].

Ustalony ostatecznie dla łaciny podział wyrazów na osiem części mowy zawierają najważniejsze gramatyki rzymskie Donata (IV w.), autora dwóch wersji gramatyki, mniejszej (*Ars minor*) i obszerniejszej (*Ars maior*), oraz wspomnianego wcześniej Pryscjana (V/VI w.), który napisał m.in. bardzo obszerne *Institutiones grammaticae*. Dla zilustrowania tego podziału można przytoczyć fragmenty *Ars maior* Donata³⁰, który wylicza osiem części mowy wyróżnianych w łacinie, tj. imię, zaimek, słowo, przysłówki, imiesłów, spójnik, przyimek oraz wykrzyknik, i podaje takie oto ich definicje:

[Don. 613, 2-7] partes orationis sunt octo, nomen, pronomen, verbum, adverbium, participium, coniunctio, praepositio, interiectio. ex his duae sunt principales partes orationis, nomen et verbum. Latini articulum non adnumerant, Graeci interiectionem. multi plures, multi pauciores partes orationis putant. verum ex omnibus tres sunt, quae sex casibus inflectuntur, nomen, pronomen et participium.

Jest osiem części mowy: imię, zaimek, słowo, przysłówki, imiesłów, spójnik, przyimek, wykrzyknik. Spośród nich dwie części mowy są podstawowe: imię i słowo. Rzymianie nie wymieniają rodzajnika, Grecy wykrzyknika. Wielu uważa, że części mowy jest więcej, wielu, że mniej. Jednak wśród nich wszystkich są trzy, które odmieniają się przez sześć przypadków: imię, zaimek i participium.

[Don. 614,1] nomen est pars orationis cum casu corpus aut rem proprie communiterte significans, proprie ut Roma Tiberis, communiter ut urbs flumen.

Imię jest częścią mowy odmieniającą się przez przypadki oznaczającą osobę lub rzecz jako nazwę własną lub pospolitą, nazwę własną, jak np. „Rzym”, „Tybr”, pospolitą, jak np. „miasto”, „rzeka”.

[Don. 629,1] pronomen est pars orationis, quae pro nomine posita tantundem paene significat personamque interdum recipit.

Zaimek jest częścią mowy, która, umieszczona zamiast imienia, oznacza niemal tyle samo i niekiedy wyraża osobę [odmienia się przez osoby].

[Don. 632,4] verbum est pars orationis cum tempore et persona sine casu aut agere aliquid aut pati aut neutrum significans.

²⁹ Charisii artis grammaticae libri V, ed. K. Barwick, Lipsiae 1964.

³⁰ Donat et la tradition de l'enseignement grammatical: études sur l'Ars Donati et sa diffusion (Ive-IXe siècle) et édition critique, ed. L. Holtz, Paris 1981.

Słowo jest częścią mowy odmieniającą się przez czasy i osoby, nie odmieniającą się przez przypadki, oznaczającą albo robienie czegoś, albo doznawanie, albo ani jedno, ani drugie.

[Don. 640,1] adverbium est pars orationis, quae adiecta verbo significationem eius explanat atque inplet, ut iam faciam vel non faciam.

Przysłówek jest częścią mowy, która, dorzucona do słowa, jego znaczenie rozszerza i uzupełnia, jak np. „już zrobię” albo „nie zrobię”.

[Don. 644,1] participium est pars orationis, dicta quod partem capiat nominis partemque verbi. recipit enim a nomine genera et casus, a verbo tempora et significationes, ab utroque numerum et figuram.

Imiesłów jest częścią mowy nazwaną tak, ponieważ obejmuje część imienia i część słowa. Bierze bowiem od imienia rodzaje i przypadki, od słowa czasy i strony, od obu liczbę i kształt [tj. to, że jest słowotwórczo prosty lub złożony].

[Don. 646,13] coniunctio est pars orationis adnectens ordinansque sententiam... potestas coniunctionum in quinque species dividitur. sunt enim copulativae, disiunctivae, expletivae, causales, rationales.

Spójnik jest częścią mowy łączącą i porządkującą zdanie... Ze względu na znaczenie spójniki dzieli się na pięć grup. Są bowiem spójniki łączne, rozłączne, uzupełniające, przyczynowe i wyjaśniające.

[Don. 648,3] praepositio est pars orationis, quae praeposita aliis partibus orationis significationem earum aut conplet aut mutat aut minuit.

Przyimek jest częścią mowy, która, położona przed innymi częściami mowy, ich znaczenie albo uzupełnia, albo zmienia, albo ogranicza.

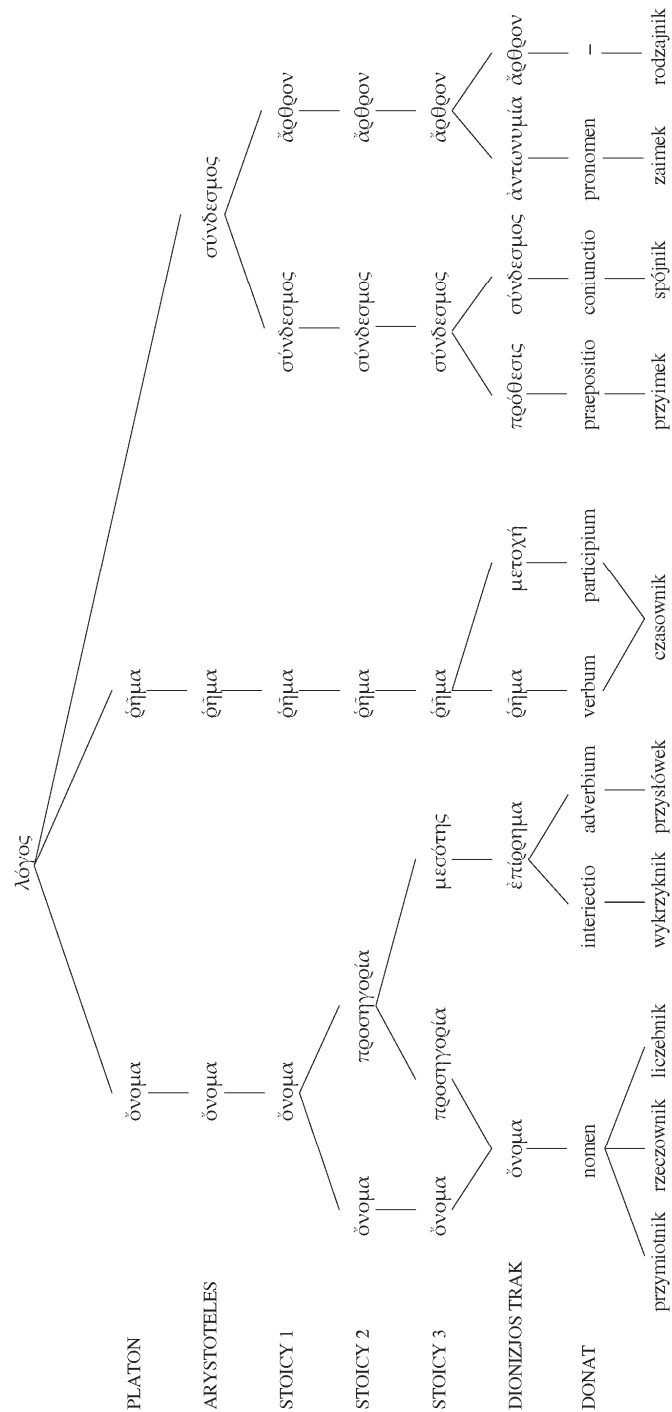
[Don. 652,4] interiectio est pars orationis interiecta aliis partibus orationis ad exprimendos animi adfectus: aut metuentis, ut ei; aut optantis, ut o; aut dolentis, ut heu; aut laetantis, ut euax. sed haec apud Graecos adverbis adplicantur, quod ideo Latini non faciunt, quia huiusce modi voces non statim subsequitur verbum.

Wykrzyknik jest częścią mowy wrzuconą pomiędzy inne części mowy, aby wyrażać uczucia: albo strach, jak np. „ei”, albo życzenie, jak np. „o”, albo ból, jak „heu”, albo radość, jak np. „euax”. Lecz one przez Greków są włączane do przysłówków, czego Rzymianie nie robią dlatego, że tego rodzaju wyrazy nie następują bezpośrednio po słowie.

Jak widzimy, podział ten właściwie nie różni się od klasyfikacji stworzonej przez Greków, z wyjątkiem wspomnianego już wykrzyknika, wprowadzonego w miejsce rodzajnika. Zatem w gramatyce grecko-rzymskiej wyodrębnionych zostało osiem części mowy, przy czym imiesłów traktowany był jako klasa różna od czasownika, natomiast rzeczownik, przymiotnik i liczebnik tworzyły jedną klasę – imię. Poszczególne etapy kształtowania się tej klasyfikacji bardzo dobrze przedstawia zaproponowany przez Robinsa diagram (tutaj w wersji nieco zmodyfikowanej)³¹:

³¹ Dz. cyt., s. 18.

KSZTALTOWANIE SIĘ KLASYFIKACJI SŁOWNICTWA – diagram

Podział taki przetrwał wiele stuleci, z czasem służąc do opisu języków nowożytnych. Dopiero w XVIII i XIX w. właśnie w ramach gramatyk języków nowożytnych dokonały się jego modyfikacje. Najpierw, w połowie XVIII w., jak pisze Jodłowski, za sprawą gramatyka francuskiego Girarda, imiesłów został włączony do czasownika³², następnie rozdzielono imię na rzeczownik, przymiotnik i liczebnik³³.

Pozostała jeszcze najbardziej chyba problematyczna część mowy, mianowicie partykuła. Określenie to pochodzi od łacińskiego rzeczownika *particula*, deminutivum od *pars*, czyli „część”, a zatem znaczy po prostu „cząsteczka”. Zdaniem Dirka M. Schenkevelda *particula* jako nazwa klasy wyrazów została użyta w okresie renesansu przez hiszpańskiego uczonego Franciscusa Sanctiusa, w wydanej w r. 1587 pracy pt. *Minerva seu de causis linguae Latinae commentarius*. Sanctius, wzorem Arystotelesa, mówi o trzech niezbędnych częściach nie tyle mowy, ile zdania: *nomen*, *verbum* i *particulae*. Zadaniem partykuł, do których należą przyimki, przysłówki i spójniki, jest łączenie pozostałych wyrazów i nadawanie zdaniu sensu³⁴. Podział ten byłby więc źródłem szerokiego rozumienia partykuły jako obejmującej swym zakresem kilka części mowy. Natomiast użycie partykuły jako nazwy dla jednej, odrębnej części mowy, jak mówi Jodłowski, zapoczątkował w XVIII w. wspomniany już francuski gramatyk Girard³⁵. Nawet jeśli od tych dwóch autorów bezpośrednio pochodzą dwa sposoby rozumienia terminu *partykuła* w gramatykach europejskich, to jednak należy podkreślić, że spotkać je można już w gramatyce rzymskiej³⁶. Termin ten, w najszerszym ujęciu, był po prostu synonimem części mowy – *pars orationis*:

[expl. In Don. 4, 489, 17] Decursis igitur octo particulis, quibus efficitur humana locutio, superest ... expromere³⁷.

Omówiwszy więc pięć części [dosł. cząsteczek], z których powstaje ludzka mowa, pozostaje pokazać...

Ponieważ jednak jego znaczenie to „cząsteczka”, był często używany na określenie „drobnych” wyrazów, takich jak zaimki, spójniki, przyimki czy wy-

³² *Studia...*, s. 76.

³³ Zob. M. Skarżyński, *W kręgu gramatyk polskich XIX i XX wieku*, Kraków 2001, s. 50.

³⁴ *From particula to particle. The genesis of a class of words*, w: *L'héritage des grammairiens latins de l'Antiquité aux Lumières*, ed. I. Rosier, Paris–Louvain 1988, s. 81-93.

³⁵ Zob. Jodłowski, dz. cyt., s. 97-98; por. E. Ulińska, *Partykuły w różnych podziałach leksemów na części mowy*, „Język Polski” 89(2009), nr 3, s. 169-178.

³⁶ S. Schad, *A Lexicon of Latin Grammatical Terminology*, Pisa–Roma 2007, s. 290-291.

³⁷ *Explanations in artem Donati*, w: *Grammatici Latini*, vol. IV, ed. H. Keil, Leipzig 1864.

krzykniki, a nawet mógł oznaczać część wyrazu: enklitykę albo morfem słowotwórczy:

[Diom. 1, 415, 30] ...at, haec particula, cum coniunctio est, per t scribitur, cum praepositio est, per d...³⁸

..., „at”, ta cząsteczka, kiedy jest spójnikiem, jest zapisywana przez „t”, kiedy jest przyimkiem, przez „d”...

[Aud. 7, 362, 2] illae quoque particulae notandae sunt, quae ue ne, quae semper aliis partibus subiunguntur...³⁹

Należy także wymienić cząsteczki takie jak „-que”, „-ve”, „-ne”, które zawsze łączą się z innymi częściami [mowy].

Zatem już na gruncie rzymskim termin *partykuła* nie był stosowany jednorodnie i przybierał wszystkie te znaczenia, które ma we współczesnych gramatykach.

Mimo że klasyfikacja wyrazów zarówno w gramatyce greckiej, jak i rzymskiej była tak mocno ugruntowana, modyfikacje wprowadzane w gramatykach języków nowożytnych zaczęły stopniowo wpływać na opisy języków klasycznych. W rezultacie w dziewiętnasto- i dwudziestowiecznych pracach dotyczących łaciny i greki można zaobserwować bardzo różne podziały słownictwa. Dobrym przykładem klasyfikacji zastosowanej w odniesieniu do greki jest ta, zawarta w znanej, obszernej anglojęzycznej gramatyce greckiej Herberta W. Smytha⁴⁰. Autor wymienia następujące części mowy: rzeczowniki i przymiotniki (traktowane łącznie jako imiona), zaimki, czasowniki, przysłówki, przyimki, spójniki i partykuły:

Greek has the following parts of speech: substantives, adjectives, pronouns, verbs, adverbs, prepositions, conjunctions, and particles. In this Grammar *noun* is used to include both the substantive and the adjective⁴¹.

Pominięte zostały więc liczebniki i rodzajniki, co nie znaczy, że nie ma o nich mowy w gramatyce – wręcz przeciwnie. Liczebniki są jednak włączane do przymiotników i przysłówków, jeśli zaś chodzi o rodzajniki, to, mimo że ich

³⁸ *Diomedis Artis Grammaticae Libri III*, w: *Grammatici Latini*, vol. I, ed. H. Keil, Leipzig 1857.

³⁹ *Audacis excerpta de Scauro et Palladio*, w: *Grammatici Latini*, vol. VII, ed. H. Keil, Leipzig 1880.

⁴⁰ *Greek Grammar*, Cambridge 1984 (wyd. I, 1920).

⁴¹ Tamże, s. 44.

omówieniu autor poświęca wiele miejsca, nie wskazuje, do jakiej klasy je zalicza⁴².

W gramatyce tej, jak widzimy, jako odrębna część mowy została potraktowana partykuła. Jednak, jak się okazuje przy dalszej lekturze, klasę tę tworzą dwie już wyróżnione części mowy, mianowicie spójniki i przysłówki, jak je określa autor, zdaniowe. Przed ich szczegółowym omówieniem Smyth zwraca uwagę na to, że greka, w odróżnieniu od innych języków, dysponuje wielką liczbą przysłówek zdaniowych, które, występując pojedynczo lub w różnych kombinacjach, w sposób bardzo subtelny i często niezwykle trudny do oddania w innych językach, modyfikują sens zdania⁴³:

Under the head of particles are included sentence adverbs and conjunctions...

Greek has an extraordinary number of sentence adverbs (or particles in the narrow sense) having a logical or emotional (rhetorical) value. Either alone or in combination these sentence adverbs give a distinctness to the relations between ideas which is foreign to other languages, and often resist translation by separate words, which in English are frequently over emphatic and cumbersome in comparison to the light and delicate nature of the Greek originals (e.g. ἄρα, γέ, τοί). The force of such words is frequently best rendered by pause, stress, or alternations of pitch. To catch the subtle and elusive meaning of these often apparently insignificant elements of speech challenges the utmost vigilance and skill of the student⁴⁴.

W odniesieniu do łaciny natomiast silniejszy jest nurt polegający na utożsamianiu partykuł ze wszystkimi nieodmiennymi częściami mowy, tj. przysłówkami, przyimkami, spójnikami i wykrzyknikami. Niemiecki filolog klasyczny, Ferdinand G. Hand, wydawca traktatu opisującego partykuły łacińskie pt. *Tursellinus, seu de particulis Latinis commentarii* włoskiego humanisty Orazio Torsellino (1545–1599, łac. Horatius Tursellinus)⁴⁵, we wstępie w następujący wyjaśnia, co rozumie pod pojęciem „partykuły”:

Particularum nomine ... complector quatuor genera, adverbia, praepositiones, conjunctiones, interiectiones, quarum omnium regiones et terminos a viris doctis parum distincte definitos esse nemo ignorat. Pronomina, quae Tursellinus particulis, nescio quo argumento, annumerabat, nullum hic locum obtinent, praeter eas formas, quae adverbiorum vicem explent, aut cum particulis cohaerent constructione et notione, sicuti fit in nonnullis adiectivorum et nominum formis⁴⁶.

⁴² Tamże, s. 102-106; 284-298.

⁴³ Z tego względu greckie partykuły doczekały się licznych opracowań – zob. np. J. D. Deniston, *The Greek Particles*, Oxford 1934.

⁴⁴ Smyth, dz. cyt., s. 631.

⁴⁵ F. G. Hand, *Tursellinus, seu de particulis Latinis commentarii*, t. I-IV, Leipzig 1829-1845.

⁴⁶ Tamże, t. I, s. XI.

Nazwą partykuł [...] obejmują cztery rodzaje: przysłówki, przyimki, spójniki, wykrzykniki, których zakres i granice, jak każdy dobrze wie, zostały przez uczonych wystarczająco wyraźnie określone. Zaimki, które Tursellinus, nie wiem, na jakiej podstawie, zalicza do partykuł, nie mają tu żadnego miejsca, oprócz tych form, które pełnią rolę przysłówków albo łączą się z partykułami budową i znaczeniem, tak jak dzieje się w przypadku niektórych form przymiotnych i rzeczownych.

Takie traktowanie partykuł można spotkać w większości zachodnioeuropejskich gramatyk łacińskich. Z klasyfikacją taką mamy do czynienia na przykład w popularnej angielskiej gramatyce Josepha H. Allena i Jamesa G. Greenougha⁴⁷. Dzielą oni wyrazy na osiem klas, partykułami nazywając nieodmienne części mowy. Jednak dodają uwagę, że można je też rozumieć wężiej, tj. jako wykładniki typu zdania (pytajnego, przeczącego czy warunkowego):

Words are divided into eight Parts of Speech: Nouns, Adjectives (including Participles), Pronouns, Verbs, Adverbs, Prepositions, Conjunctions, and Interjections.⁴⁸

Adverbs, Prepositions, Conjunctions, and Interjections are not inflected and are called Particles.

NOTE. – The term Particle is sometimes limited to such words as num, -ne, an (*interrogative*), nōn, nē (*negative*), sī (*conditional*), etc., which are used simply to indicate the form or construction of a sentence⁴⁹.

Taka sama sytuacja w odniesieniu do partykuł ma miejsce również w bardzo cenionej przez filologów klasycznych pracy Hermana Mengego pt. *Lehrbuch der lateinischen Syntax und Semantik*⁵⁰. Części mowy są tu podzielone na odmienne i nieodmienne, z tym, że na grupę wyrazów odmiennych składają się: rzeczowniki, przymiotniki, ponownie tu wyodrębnione imiesłowy, a także zaimki i czasowniki. Natomiast grupę wyrazów nieodmiennych tworzą partykuły, które dzieli się na przysłówki, przyimki, wykrzykniki i spójniki:

Zur Gruppe der flektierbaren Wörter gehören die Nomina im weiteren Sinn (deklinerbare Wörter) und die Verben (konjugierbare Wörter); die Gruppe der nicht-flektierbaren Wörter bilden die Partikeln. Die nomina im weiteren Sinn sind einerseits die Nomina im engeren Sinn, nämlich Substantive, Adjective und Participalien (Nominal-

⁴⁷ *New Latin Grammar*, Mineola–New York 2006 (jest to nowa wersja gramatyki: J. H. Allen, J. G. Greenough, *New Latin Grammar for Schools and Colleges*, Boston–London 1903).

⁴⁸ Tamże, s. 11.

⁴⁹ Tamże, s. 13.

⁵⁰ Zob. H. Menge, *Lehrbuch der lateinischen Syntax und Semantik*, völlig neu bearbeitet von T. Burkard und M. Schauer, Darmstadt 2000. Jest to nowa wersja pracy: H. Menge, *Repetitorium der lateinischen Syntax und Stilistik*, bearbeitet von A. Thierfelder, Leverkusen 1953.

formen des Verbs), andererseits die Pronomina. Die Partikeln gliedern sich weiter in Adverbien, Präpositionen, Interjectionen und Konjunktionen⁵¹.

Jak widzimy, w żadnym z przytoczonych wyżej podziałów nie zostały wyodrębnione liczebniki. Jest to typowe dla zachodnioeuropejskich gramatyk zarówno greckich, jak i łacińskich, i skądinąd uzasadnione, że – wzorem starożytnych – włączają liczebniki do przymiotników i przysłówków⁵².

W Polsce, mimo że w większości podziałów wyodrębniano liczebniki, w podobny sposób postępuje w swojej gramatyce języka łacińskiego Jan Safarewicz, zaliczając je do rzeczowników, przymiotników lub przysłówków. Niespotykane jest również to, że autor traktuje jako odrębne części mowy spójniki podrzędne (zależne od czasowników, tzn. uzupełniające braki odmiany czasowników w zakresie kategorii trybów) i równorzędne (wyrażające jedynie stosunki logiczne zarówno między wyrazami, jak i zdaniem). W ten sposób uzyskuje podział na dziewięć klas: rzeczownik, przymiotnik, zaimek, czasownik, przysówek, przyimek, spójnik podrzędny, spójnik współrzędny i wykrzyknik⁵³. Jak widzimy, partykuły jako części mowy nie wymienia. Określenie to jednak pojawia się w jego gramatyce w bardzo wąskim znaczeniu enklityk i partykuł pytajnych, co jest zresztą typowe dla polskich gramatyk języka łacińskiego, pozostających w tym względzie pod wpływem opisów języka polskiego, m.in. *Gramatyki współczesnego języka polskiego* Henryka Gaertnera, który uważał część partykuł za spójniki, część zaś za tzw. wątki, czyli morfemy⁵⁴.

Natomiast Tadeusz Sinko w swojej gramatyce łacińskiej próbuje, jak się wydaje, połączyć dwa sposoby traktowania partykuł. Najpierw, odwołując się wprost do gramatyki polskiej, m.in. Tadeusza Lehra-Spławińskiego i Romana Kubińskiego⁵⁵, wymienia następujące części mowy:

⁵¹ *Lehrbuch...*, s. 1.

⁵² Zob. Smyth, dz. cyt., s. 44; R. Kühner, C. Stegmann, *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache*, Hannover 1890; R. Kühner, C. Stegmann, *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache*, Darmstadt 1962 [wyd. I, Hannover 1912] i in.

⁵³ Autor dokonuje następnie uporządkowania tych części mowy ze względu na ich właściwości logiczno-semantyczne i łączliwość składniową. Zob. J. Safarewicz, *Gramatyka historyczna języka łacińskiego*, cz. II: *Składnia*, Warszawa 1950, s. 3-5.

⁵⁴ *Gramatyka współczesnego języka polskiego*, Lwów 1931-1938. Zob. E. Ulitzka, *Podział leksemów na części mowy w teorii gramatyki (przegląd propozycji klasyfikacyjnych ostatniego stulecia)*, „Polonica” 29(2008), s. 45-79; taż, *Partykuły w różnych podziałach leksemów na części mowy*, „Język Polski” 89(2009), nr 3, s. 169-178.

⁵⁵ T. Lehr-Spławiński, R. Kubiński, *Gramatyka języka polskiego*, Lwów 1930.

1) rzeczownik (*substantivum*, z domyślnem *nomen*); 2) przymiotnik (*adiectivum n.*); 3) zaimek (*pronomen*); 4) liczebnik (*numerale n.*); 5) czasownik czyli słowo (*verbum*); 6) przysłówek (*adverbium*); 7) przyimek (*praepositio*); 8) spójnik (*coniunctio*); 9) wykrzyknik (*interiectio*). [...] Ostatnie cztery części mowy są nieodmienne (*indeclinabilia*)⁵⁶.

Sinko w tym wyliczeniu pomija dziesiątą część mowy, czyli partykułę, kiedy jednak przystępuje do omawiania wyrazów nieodmiennych, uwzględnia termin „partykuła” i dokonuje innego ich podziału, to znaczy wyróżnia wśród nich przysłówki (*adverbia*), przyimki (*praepositiones*) i właśnie partykuły (*particulae*). Partykuły zaś definiuje i dzieli dalej w następujący sposób:

Partykułami (*particulae*, zdrobniale *pars, partis* część, cząsteczki, wyrazki) nazywamy zarówno spójniki (*coniunctiones*), spajające zdania, jak i inne wyrazy nieodmienne, poza przysłówkami i przyimkami, wprowadzające pytania i życzenia, wyrażające ograniczenie, zapewnienie, zaprzeczenie, wezwanie ... Dzielimy je według funkcji na 1) partykuły przeczące (negacje); 2) partykuły pytajne; 3) partykuły łączące: a) zdania współrzędne, b) zdania podrzędne (tu według myśli łączonych zdań wyróżniamy 10 klas; są to właściwe spójniki); wykrzykniki (*interiectiones*)⁵⁷.

Mamy tu więc do czynienia z połączeniem spójników i wykrzykników z wyrazami, które nie mieszczą się w innych klasach, czyli z partykułami w najwęższym sensie, tj. z wykładnikami negacji i pytania.

W gramatyce Jana Wikarjaka, jak dotąd ostatniej opublikowanej w Polsce gramatyce języka łacińskiego, wymieniono dziewięć części mowy⁵⁸, tak jak w pierwszym podziale Sinki. Partykuły zaś są traktowane podobnie jak u Saffarewicza, tzn. autor nie uznaje ich za części mowy, określając tak wzmacniające enklityki i wyrazy pytające:

Zaimki osobowe i zwrotny występują niekiedy w formach wzmocnionych partykułą -met: *ēgōmēt, vōsmēt, sēmēt* [...] Zaimki dzierżawcze występują też w formach wzmocnionych partykułą -ptē: *mēoptē, suōptē* itp.⁵⁹

W zdaniach tych [tj. pytajnych treściowych] występują zwykle partykuły pytające: -ne (enklityczne) = czy, *num* = czyż, *nonne* = czyż nie, a w pytaniu rozłącznym (pol. czy – czy): *utrum – an – an – ne – an – an* [...]⁶⁰.

⁵⁶ T. Sinko, *Gramatyka łacińska*, Lwów–Warszawa 1932, s. 10.

⁵⁷ Następnie autor dokonuje dalszych szczegółowych podziałów partykuł, zwłaszcza łączących, czyli spójników – zob. Sinko, dz. cyt., s. 57-61.

⁵⁸ *Gramatyka opisowa języka łacińskiego*, Warszawa 1978, s. 14.

⁵⁹ Dz. cyt., s. 39.

⁶⁰ Dz. cyt., s. 136.

Być może szkolny charakter tej gramatyki spowodował, że, mimo iż została ona opublikowana po raz pierwszy w roku 1978, nie uwzględniono w niej propozycji podziałów słownictwa, które pojawiły się w językoznawstwie polonistycznym, jak chociażby klasyfikacja Stanisława Jodłowskiego, a zwłaszcza wyodrębniona przez niego kategoria modulantów, łącząca różne elementy języka określane zwykle jako partykuły⁶¹.

*

Przegląd klasyfikacji słownictwa, jakich dokonywano w gramatyce greckiej i rzymskiej, z jednej strony pokazuje, że rzeczywiście już w starożytności, u filozofów, filologów, a następnie gramatyków, najpierw greckich, później rzymskich, pojawiły się wyodrębniane współcześnie części mowy. Były one też definiowane za pomocą różnych kryteriów, przede wszystkim morfologicznych, ale także semantycznych i składniowych. Z drugiej jednak strony, kiedy przyjrzymy się tym klasyfikacjom, dostrzeżemy, że właściwie każdy autor konstruował nieco inną listę części mowy, i nawet jeśli ich liczba była taka sama, to były to różne grupy słownictwa. Problem ten zatem nie dotyczy jedynie najnowszych propozycji klasyfikacji, podobnie jak to, że pod tymi samymi etykietami kryły się różne klasy wyrazów. Może jednak, mówiąc o tradycyjnym podziale wyrazów i odwołując się do gramatyki grecko-rzymskiej, warto pamiętać, że prawdopodobnie nie ma takiej gramatyki greckiej czy łacińskiej, ani starożytnej, ani współczesnej, w której słownictwo byłoby podzielone na dziesięć wymienionych na początku części mowy.

---

⁶¹ *Studia...*, s. 152-155.

Ze zrozumiałych względów na podział części mowy w gramatyce Wikarjaka, mimo że jest ona regularnie wznawiana (wydanie XI pochodzi z roku 2006), nie wpłynęły również nowsze propozycje klasyfikacji, także te najbardziej znane autorstwa Romana Laskowskiego i Henryka Wróbla – zob. R. Laskowski, *Podstawowe pojęcia morfologii*, w: *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, H. Wróbel, cz. 1, Warszawa 1984, s. 9-57; t e n ż e, *Zagadnienia ogólne morfologii*, w: *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, H. Wróbel, cz. 1, wyd. II, zmienione, Warszawa 1998, s. 27-86; H. Wróbel, *Nowa propozycja klasyfikacji syntaktycznej polskich leksemów*, w: *Studia z leksykologii i gramatyki języków słowiańskich: IV polsko-szwedzka konferencja slawistyczna, Mogilany, 1-3 października 1995*, Kraków 1996, s. 53-60; t e n ż e, *Gramatyka języka polskiego*, Kraków 2001.

BIBLIOGRAFIA

- Allen J. H., Greenough J. G.: *New Latin Grammar for Schools and Colleges*, Boston 1903.
- Allen J. H., Greenough J. G.: *New Latin Grammar*, Mineola–New York 2006.
- Arystoteles: *Hermeneutyka, Dzieła wszystkie*, t. I, przekłady, wstęp i komentarze K. Leśniak, Warszawa 1990.
- Arystoteles: *Retoryka*, przeł. H. Podbielski, Warszawa 1988.
- Aristotle: *Ars Rhetorica*, ed. W. D. Ross, Oxford 1959.
- Aristotle: *On Interpretation*, Cambridge 1962.
- Audacis excerpta de Scauro et Palladio, w: *Grammatici Latini*, vol. VII, ed. H. Keil, Leipzig 1880.
- Charisii artis grammaticae libri V, ed. K. Barwick, Lipsiae 1964.
- Denniston J. D.: *The Greek Particles*, Oxford 1934.
- Diogenes Laertius: *Lives of Eminent Philosophers*, ed. R. D. Hicks, Cambridge 1972.
- Diogenes Laertios: *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*, Warszawa 1988.
- Diomedis Artis Grammaticae Libri III, w: *Grammatici Latini*, vol. I, ed. H. Keil, Leipzig 1857.
- Dionysios Thrax, w: *Grammatici Graeci I, 1*, ed. G. Uhlig, Lipsiae 1883.
- Dionizjos Trak: *Gramatyka*, przeł. R. Popowski, „Roczniki Humanistyczne” 35(1987), z. 3, s. 72-87.
- Donat et la tradition de l’enseignement grammatical: études sur l’Ars Donati et sa diffusion (IVe-IXe siècle) et édition critique, ed. L. Holtz, Paris 1981.
- Explanationes in artem Donati, w: *Grammatici Latini*, vol. IV, ed. H. Keil, Leipzig 1864.
- Gaertner H.: *Gramatyka współczesnego języka polskiego*, Lwów 1931-1938.
- Hand F. G.: *Tursellinus, seu de particulis Latinis commentarii*, t. I-IV, Leipzig 1829-1845.
- Heinz A.: *Dzieje językoznawstwa w zarysie*, Warszawa 1978.
- Jodłowski S.: *Studia nad częściami mowy*, Warszawa 1971.
- Kaczmarkowski M.: *Wprowadzenie. Językoznawstwo w Kratylosie Platona*, w: *Plato, Kratylos*, przeł. Z. Brzostowska, Lublin 1990.
- Kühner R., Stegmann C.: *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache*, Hannover 1890.
- Kühner R., Stegmann C.: *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache*, Darmstadt 1962 [wyd. I, Hannover 1912].
- Laskowski R.: *Podstawowe pojęcia morfologii*, w: *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczkowska, R. Laskowski, H. Wróbel, cz. 1, Warszawa: 1984, s. 9-57.
- Laskowski R.: *Zagadnienia ogólne morfologii*, w: *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczkowska, R. Laskowski, H. Wróbel, cz. 1, wyd. II, zmienione, Warszawa 1998, s. 27-86.
- Lehr-Spławiński T., Kubiński R.: *Gramatyka języka polskiego*, Lwów 1930.
- M. Terentii Varronis *De Linguae Latinae Quae Supersunt*, ed. G. Goetz, F. Schoell, Leipzig 1910.
- Menge H.: *Repetitorium der lateinischen Syntax und Stilistik*, München 1960.
- Menge H.: *Lehrbuch der lateinischen Syntax und Semantik, völlig neu bearbeitet von T. Burkard und M. Schauer*, Darmstadt 2000 [wyd. II, 2005; wyd. III, 2007].
- Plato: *Cratylus*, w: *Platonis Opera*, ed. J. Burnet, Oxford 1903.
- Plato: *Kratylos*, przeł. Z. Brzostowska, Lublin 1990.
- Popowski R.: *Dionizjos Trak i jego Gramatyka*, „Roczniki Humanistyczne” 35(1987), z. 3, s. 59-71.
- Prisciani Institutionum Grammaticarum Libri I-XII, w: *Grammatici Latini*, vol. II, ed. H. Keil, Leipzig 1855.

- Robins R. H.: Development of the Word Class System of the European Grammatical Tradition, „Foundations of Language” 2(1966), s. 3-19.
- Safarewicz J.: Gramatyka historyczna języka łacińskiego, cz. 2: Składnia, Warszawa 1950.
- Schad S.: A Lexicon of Latin Grammatical Terminology, Pisa–Roma 2007.
- Schenkeveld D. M.: From particula to particle. The genesis of a class of words, w: L’*héritage des grammairiens latins de l’Antiquité aux Lumières*, ed. I. Rosier, Paris–Louvain 1988, s. 81-93.
- Sinko T.: Gramatyka łacińska, Lwów–Warszawa 1932.
- Skarżyński M.: W kręgu gramatyk polskich XIX i XX wieku, Kraków 2001.
- Smith H. W.: Greek Grammar, Cambridge 1984 [wyd. I, 1920].
- Taylor D. J.: Varro and the origins of latin linguistic theory, w: L’*héritage des grammairiens latins de l’Antiquité aux Lumières*, ed. I. Rosier, Paris–Louvain 1988, s. 37-48.
- Ulitzka E.: Podział leksemów na części mowy w teorii gramatyki (przegląd propozycji klasyfikacyjnych ostatniego stulecia), „Polonica” 29(2008), s. 45-79.
- Ulitzka E.: Partykuły w różnych podziałach leksemów na części mowy, „Język Polski” 89(2009), nr 3, s. 169-178.
- Wikarjak J.: Gramatyka opisowa języka łacińskiego, Warszawa 1978 [wyd. XI, 2006].
- Wróbel H.: Nowa propozycja klasyfikacji syntaktycznej polskich leksemów, w: *Studia z leksykologii i gramatyki języków słowiańskich: IV polsko-szwedzka konferencja slawistyczna, Mogilany, 1-3 października 1995*, Kraków 1996, s. 53-60.
- Wróbel H.: Gramatyka języka polskiego, Kraków 2001.

PARTS OF SPEECH IN THE GRECO-ROMAN GRAMMAR
THE DEVELOPMENT OF CLASSIFICATION
FROM ANTIQUITY UNTIL THE 20TH CENTURY

Summary

The author of the paper verifies a common belief that the traditional classification of ten parts of speech – five of them being open-class and inflected (noun, adjective, pronoun, numeral and verb), and five closed-class uninflected (adverb, preposition, conjunction, exclamation and particle) – is taken from the Greco-Roman grammar.

Indeed, this two-class typology has its roots in the Antiquity, but the number of the classes and the classification itself differ from the one mentioned above. The development of lexical classification in the Greek and the Latin grammar led to the emergence of eight parts of speech, staying only in a partial correspondence between the two languages. Even the 19th and 20th-century grammars of Greek or Latin, which were composed under a strong influence of the grammatical descriptions of Modern Time languages, and which included a classification of the parts of speech that was a modified version of the Antique list, propose a wide spectrum of typologies. An examination of these typologies leads the author to the conclusion that among all kinds of classifications of lexical items proposed for Latin or Greek, either in the Antique era or today, no classification like the one mentioned at the very beginning of this text is to be found.

Translated by: Konrad Klimkowski

Słowa kluczowe: gramatyka grecka, gramatyka łacińska, klasyfikacja słownictwa, części mowy.
Key words: Greek grammar, Latin grammar, lexical classification, parts of speech.